

*Світлана Саяніна,
Тетяна Грищенко*

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПЕДАГОГІЦІ (50–80-ТІ РР. ХХ СТ.)

Кардинальні перетворення в усіх сферах життєдіяльності суспільства в умовах динамічного розвитку України потребують переорієнтації, підвищення якості та постійних трансформацій у галузі освіти.

У розвитку теорії та методики дошкільної освіти важливе значення має вивчення й узагальнення результатів досліджень минулого, оцінка їх значущості з позицій сучасності. Це дозволяє визначити наявні підходи до розв'язання виховних проблем, звернути увагу на ті з них, які виявилися незатребуваними, але в умовах, які змінилися, під впливом нових ідей, набули високої педагогічної значущості.

Освіта й суспільство невіддільні. Істотні проблеми, з якими стикається суспільство, соціум, неминуче позначаються й на освіті. Разом із тим, саме освіта, відгукуючись на суспільні проблеми, здатна й зобов'язана впливати на розвиток тих чи тих тенденцій у суспільстві, підтримувати їх чи, навпаки, гальмувати, знаходити свої специфічні можливості розв'язання соціальних проблем, які на разі.

Аналіз проблеми дає підстави стверджувати, що вивченню питань морального виховання присвятили свої праці А. Богуш, З. Борисова, Н. Гавриш, О. Запорожець, О. Кононко, С. Кулачківська, Я. Неверович, Т. Піроженко.

У пропонованій статті ми поставили за мету висвітлити дослідження проблем морального виховання дітей дошкільного віку у вітчизняній педагогіці у 50–80-ті рр. ХХ ст.

У 80-х рр. загальна криза в соціальній, економічній і духовній сферах суспільства потребувала корінних змін у сфері освіти. 80–90-ті рр. ХХ ст. стали роками великих змін, пошуків, перебудови науки і практики. В основу перебудови системи освіти було покладено принципи інтеграції всіх виховуючих сил суспільства; гуманізації, посилення уваги до особистості кожної дитини як вищої соціальної цінності; диференціації та індивідуалізації, створення умов для повного вияву та розвитку здібностей кожної дитини; демократизації.

Будь-яка перебудова відбувається на основі аналізу негативних явищ і актуальних проблем

теорії і практики. Було названо основні недоліки в системі освіти, яка критикувалася за дефіцит неформального спілкування, декларативність замість живої творчої справи, командно-адміністративні методи керівництва, формалізм, бюрократичну сутність, яка відчужує школу від суспільства й національної культури, учня від школи, учителя від учня.

Критика відразу позначилася на спробі перекреслити у своєму прагненні до інновацій більшу частину практичного досвіду педагогів радянського періоду. Пішли з життя суспільства традиції, накопичені раніше, властиві народові якості особистості. Особливо великої шкоди ці зміни, на наш погляд, принесли моральності. Різко зріс дефіцит духовності, посилилися напруженість у людських стосунках, зросла байдужість, безвідповідальність, моральна «глухота», проявилось нехтування елементарними нормами моральності [2].

У той же час під приводом гуманізації школи нам пропонують відмовитися від усього накопиченого багатства радянської педагогіки, перекреслюючи всю історію педагогіки як антигуманну й застарілу, що може бути названо «історичним нігілізмом» (Б. Ліхачев).

Необхідно зазначити, що сьогодні, у період, коли загальнолюдські цінності мають стати пріоритетними у всіх сферах людського існування, проблеми морального виховання набувають особливого значення. Актуальним стає завдання відновлення цілісної, самобутньої, вільної, духовної, гуманної, орієнтованої на збереження й відтворення цінностей національної культури, здатної до культурного саморозвитку й моральної саморегуляції поведінки особистості.

Загальновідомо, що дошкільне дитинство – важливий етап становлення моральності дитини. Саме в ці роки закладаються основи моральності, формуються перші моральні уявлення, почуття, звички, відносини, що визначають подальший моральний розвиток особистості, на що вказували видатні представники педагогіки минулого (К. Ушинський, Н. Крупська, А. Макаренко та ін.). Від того, наскільки морально буде вихований дошкільник, яку повсякденну практику спі-

лкування з оточуючими людьми він буде мати, багато в чому залежить його поведінка в школі, а також його діяльність і у більш віддаленому майбутньому, коли він стане дорослою людиною, повноцінним членом нашого суспільства (О. Запорожець). Формування моральних якостей і взаємин є найважливішою складовою процесу становлення дитячої особистості. Їх сукупність утворює ядро особистісної системи, від якого значно залежить характер суспільної поведінки людини.

Проблеми морального виховання дітей завжди посідали провідне місце у вітчизняній дошкільній педагогіці. Дослідники, спираючись на передові ідеї педагогів минулого, розробляли завдання, зміст, методи, форми морального виховання дітей-дошкільників, визначали фактори та умови, за яких процес морального виховання протікає найбільш успішно (Л. Артемова, З. Борисова, В. Бойко, Р. Буре, Н. Виноградова, Г. Година, В. Горбачова, Т. Губенко, Є. Демурова, Р. Жуковська, С. Козлова, Л. Крайнова, Г. Лаврентьєва, О. Лещенко, Ф. Левін-Щиріна, Т. Маркова, К. Назаренко, В. Нечаєва, Л. Пеньєвська, Е. Радіна, Е. Сулова, К. Щербакова та ін.).

Проте, зазначимо, хоча вчені і спираються у працях на передові ідеї педагогів минулого, результати досліджень 50–80-х років ХХ сторіччя спеціально не вивчалися й не знайшли достатнього відображення та оцінки в сучасних авторів. Відсутність історичних науково-обґрунтованих досліджень цього періоду породжує шаблонні стереотипи історичних оцінок, не дозволяє об'єктивно оцінити стан сучасної педагогічної науки, її досягнення і прогалини, виявити справжні причини і форми існування застою в педагогіці.

Вважаємо, що не можливо перекреслити накопичений у 50–80-ті рр. багатий досвід, бо проблеми, що розглядаються в дослідженнях цього періоду, набувають особливого значення в цей час у зв'язку з орієнтиром у вихованні на загальнолюдські цінності, на гуманізацію педагогічного процесу. Отже, виникає необхідність аналізу проведених у цей період робіт, виділення наявних тенденцій, незатребуваних або забутих ідей, значущих для сучасної науки; систематизації, узагальнення, вивчення взаємозв'язку й визначення наступності у проведених дослідженнях, що дозволить оцінити їх значення з сучасних позицій, визначити можливі перспективи.

У 50-ті рр. в умовах післявоєнної відбудови народного господарства й бурхливого зростання промислового та сільськогосподарського виробництва усе більша кількість жінок включалася в продуктивну працю і громадську діяльність. Питання виховання дітей дошкільного віку набували особливого значення. Характерним для цього

періоду стало докорінне зміцнення суспільного дошкільного виховання, яке стало провідним фактором щодо виховання дітей у сім'ї. Розвиток народної освіти вимагав активізації теоретичних досліджень із питань дошкільного виховання. 50-ті рр. стали відправною точкою у формуванні цілісної і стрункої теорії та методики дошкільної освіти.

Одним із провідних принципів вітчизняної педагогіки цього періоду був принцип виховання в колективі. Колектив розглядався вченими (Н. Крупська, А. Макаренко, С. Шацький та ін.) як інструмент усебічного розвитку особистості, як умова найбільш повного розкриття її здібностей, обдарувань, задоволення запитів та інтересів. Особливу увагу дослідників було зосереджено на вивченні проблем формування свідомої дисципліни, розвитку самостійності.

Вивчення літератури показало, що в 50-х роках у центрі уваги вчених опинилася проблема виховання в дітей дошкільного віку дисциплінованості (Є. Демурова), вольової поведінки (А. Суровцева), самостійності (Л. Порембська), організованості (В. Горбачова), відповідальності (З. Борисова). Вивчалися процес їх становлення та розвитку, засоби та умови, що сприяють їх вихованню. Об'єктом досліджень цього періоду стала поведінка дітей в оточенні однолітків, а предметом – засоби й методи виховання дисциплінованості, самостійності, організованості, відповідальності, які забезпечують поведінку, яку схвалює колектив. Названі якості розглядалися з погляду знання дитиною правил поведінки, звички їх виконувати, розумно застосовувати в різних життєвих ситуаціях. У всіх дослідженнях містяться положення про значення розглянутих якостей для життя в колективі, які повинні лежати в основі вміння дитини стримувати себе від тих дій, які йдуть врозріз із вимогами колективу. В якості найважливішої умови їх виховання автори вбачали цілеспрямоване, систематичне керівництво діяльністю дітей.

У 60-ті рр. принцип виховання в колективі був доповнений принципом виховання в діяльності. Учені О. Леонт'єв, С. Рубінштейн, спираючись на ідеї Л. Виготського, довели, що сутність виховання полягає у включенні дитини в різноманітні види діяльності, у процесі яких вона опановує різні боки суспільного досвіду. О. Леонт'єв підкреслював, що дитина не залишається сам на сам із довкіллям. Її ставлення до світу завжди опосередковано взаєминами з дорослими.

Ця ідея знаходить своє відображення в дослідженнях 60-х рр., об'єктом більшості з яких стає дитяча діяльність, а предметом – її можливості для виховання моральних якостей. В основному дослідники зверталися до вивчення якого-

небудь одного виду дитячої діяльності (гра, праця, малювання тощо), що пояснюється їх своєрідністю, а виховні можливості діяльності пов'язують із різними її сторонами [2].

Виховне значення праці, малювання, гри, навчання, насамперед розглядається у зв'язку з їх змістом і його цілеспрямованим збагаченням.

Так, вивчаються питання становлення трудової діяльності в дошкільному віці і її можливості для виховання морально-вольових якостей (Є. Корзакова, В. Нечаєва, В. Фокіна); доцільність ознайомлення дітей із працею дорослих і формування ставлення до неї (Я. Неверович, Є. Радіна); своєрідність мотивів праці дітей та можливості формування морально-значущих мотивів, які спонукають дошкільнят до праці і впливають на виховання трудової спрямованості (Я. Неверович).

Провідне місце посідає вивчення ігрової діяльності. Р. Жуковська надавала великого значення впливу змісту сюжетно-рольових ігор на розвиток організаторських здібностей дітей, їх ініціативи й наполегливості. Д. Менджеричька вказала на можливості змісту гри у вихованні вольових рис характеру, відповідальності за виконання своєї ролі. Д. Ельконін підкреслив, що взята на себе роль спонукає дитину до вияву відповідного ставлення до справи, що виконується, а пізніше гра стає відображенням взаємин між людьми.

У 60-ті рр. з'являється новий підхід до аналізу виховних можливостей діяльності з позиції дитячого колективу. Дослідження Т. Коннікової, Б. Ліхачева, Л. Новикової, В. Сухомлинського та ін. довели, що дітей необхідно захопити перспективою, забезпечуючи досягнення поставленої мети в процесі спільної діяльності, використовуючи елементи змагання та гри.

О. Усова пов'язала моральний розвиток дітей у грі не лише з її змістом, але й з утворенням дитячого суспільства, підкреслюючи, що в ньому містяться передумови майбутнього колективу. Для входження в таке суспільство дитині необхідно мати низку якостей: уміння узгоджувати свої інтереси та пропозиції з інтересами суспільства, уміння керувати й підкорюватися, діяти спільно. О. Усова назвала їх якостями громадськості. Саме на ґрунті формування громадськості в грі відкриваються широкі можливості спонування дітей до позитивної поведінки і ставленню до однолітків.

До середини 60-х рр. у результаті низки психологічних і педагогічних досліджень (І. Мар'єнко, В. М'ясищев та ін.) стає помітним перехід від вивчення становлення й розвитку окремих моральних якостей до дослідження відносин, що відіграють регламентуючу роль у поведінці. Суть етичного виховання починає роз-

глядатися з погляду не лише знань і досвіду суспільної поведінки, але й із погляду сукупності вироблених особистістю відносин до навколишньої дійсності (до праці, природи, людей). Предметом вивчення стає формування моральної основи дитячих колективних взаємин.

Вивчення виховних можливостей колективної діяльності викликало в кінці 60-х рр. інтерес до ще однієї проблеми: якою має бути будова діяльності, що забезпечує наявність тісних зв'язків між учасниками, об'єктивно вимагає узгодження всієї спільної діяльності, необхідної для досягнення результату. Процес узгодження дій викликає необхідність не лише «ділових» стосунків, але й «реальних» («особистісних») які виявляються під час обговорення намірів, бажань, думок партнерів. Невміння учасників приходити до загальної згоди призводить до розпаду діяльності.

Звернення в низці досліджень до виявлення особливостей, що забезпечують необхідність вступу у взаємодію, яка приводить до розгортання сфери взаємовідносин, відкрило новий підхід до вивчення діяльності як засобу морального виховання, знайшло свій розвиток у працях учених 70–80-х рр.

У дослідженнях 70–80-х рр. об'єктом вивчення продовжувала залишатися різноманітна дитяча діяльність.

Значне місце посідали дослідження, присвячені вивченню трудової діяльності. У процесі вивчення її можливостей для формування морально-вольових якостей було доведено, що ця задача може бути успішно розв'язана тільки на основі врахування особливостей цієї діяльності порівняно із грою, заняттями, на основі врахування вікових особливостей дитини. З. Борисова, Р. Буре, Г. Годіна, О. Кононко, Є. Корзаков, В. Логінова, Я. Неверович, В. Нечаєва, Є. Радіна, В. Фокіна та ін. розглянули розвиток трудової діяльності, становлення тих її компонентів, які містять в собі «моральний» початок.

Особливу увагу авторами було приділено вивченню мотивів праці дітей, розгляду змісту трудового виховання, а також змісту знань про працю, що мають значення для виховання поваги до трудівника. Спираючись на положення про те, що включення дітей у діяльність дозволяє формувати в них морально-вольові якості (працелюбність, самостійність, відповідальність тощо) і позитивні взаємини з однолітками. Учені досліджували фактори, завдяки яким праця стає засобом морального виховання. Одним із центральних питань, розглянутих ученими, залишалося питання формування позитивного ставлення до праці.

Найбільше значення у вихованні взаємин надавалося сюжетно-рольовій грі (Л. Артемова,

Р. Жуковська, Д. Менджерицька, О. Усова, Д. Ельконін та ін.). Гра розглядалася вченими як діяльність, де діти моделюють взаємини дорослих. Таке практичне моделювання взаємин, у які вступають дорослі люди між собою в процесі здійснення своїх реальних суспільних функцій, є єдино доступним для дітей засобом орієнтації в задачах, мотивах і моральних правилах, які реалізують дорослі люди у своїй діяльності.

Як центральне, висувалося питання про вплив ігрової взаємодії дітей на формування колективістичних якостей особистості дитини. Учені довели вплив організаційно-ділового боку ігрової діяльності на формування дитячого співтовариства. «Розвиток сюжетів дитячих ігор вимагає більш розгорнутої організаційно-ділового боку цієї діяльності, яка починає займати все більше місце й більше часу, вступаючи в суперечність із власне розігруванням сюжету, яке в силу цього приймає все більш згорнутий характер і виступає як скорочені та узагальнені смислові образотворчі дії. У відносно складній за сюжетом грі дитині доводиться переходити від організаційно-ділових відносин зі своїми партнерами до власне ігрових, весь час змінюючи свою позицію. І ця постійна зміна позиції не є поодиноким фактом. У зв'язку з цим граюча група дітей є колективом, що здійснює єдиний для всіх задум» [4, с. 11]. Розвиток саме цього боку гри є, на думку дослідників, одним із найважливіших шляхів формування колективістичних рис особистості.

Довгий час дослідження були спрямовані на вивчення особливостей взаємодії дітей, обумовлених структурою спільної діяльності. Учені (Л. Артемова, А. Богуш, Г. Годіна, Р. Іванкова, В. Котляр, Л. Крайнова, Н. Пантіна, І. Теплицька та ін.) прагнули виявити об'єктивні залежності між особливостями будови діяльності й можливістю для розгортання сфери взаємин. Результатом стала розробка методики формування взаємин між дітьми в процесі гри, праці, образотворчої діяльності, у повсякденному житті.

У кінці 70-х рр. з'являються дослідження, засновані на принципі комплексного підходу до виховання (Р. Буре, С. Козлова, Л. Піменова), який виявляється в розгляді авторами діяльності дітей як комплексного засобу розв'язання завдань виховання, навчання й розвитку, а також звертанням до питання про комплексні утворення особистості (соціальної орієнтації та суспільної спрямованості).

Р. Буре було розроблено теорія й методика морального виховання на всіх видах занять, доведено можливість формування морально-вольових якостей у дітей у процесі навчально-пізнавальної діяльності. Комплексний характер проведеного дослідження дозволив автору обґрунтувати колективний характер діяльності ді-

тей на заняттях; виділити відмінності в структурі діяльності дітей залежно від завдань заняття, його змісту, можливостей об'єднання дошкільнят навколо спільних завдань; розробити технологію організації педагогічного процесу на заняттях.

Уперше в дошкільній педагогіці розроблено єдину методику керівництва діяльністю дітей на всіх видах занять, що дозволяє виховувати, з одного боку, такі моральні сторони поведінки, як взаємодопомога, доброзичливість, справедливість, а з іншого, такі вольові якості, як уміння стримувати безпосередні емоційні порухи, наполегливо прагнути до виконання завдання, виявляючи старанність, відповідальність, за якість своєї діяльності, перед педагогом й однолітками [2].

У 80-ті рр. особливої актуальності набула соціально-психологічна проблематика. Проблема взаємозалежності спільної діяльності, взаємовідносин дітей виступила на перший план. Предметом досліджень стало вивчення закономірностей і механізмів формування позитивних відносин між дошкільниками.

Праці Л. Артемової, Т. Репіної та ін. показали, що діяльність впливає на особистість не безпосередньо, а через міжособистісні відносини. Однією з найважливіших умов розвитку особистості дошкільника став розгляд благополуччя взаємин дитини з однолітками, формування емоцій, мотивів, особистісної активності та ініціативності. Умовою, що сприяє позитивному впливу діяльності на моральний розвиток, учені називали необхідність усувати «дефекти» внутрішньої структури угруповань дітей [1].

На думку дослідниці Л. Крайнової, спільна продуктивна діяльність містить у собі можливості для формування моральної активності дошкільників. Цьому сприяють виникаючі об'єктивно під час виконання спільних завдань етичні ситуації, у яких формується ставлення до діяльності, однолітків, відбувається засвоєння моральних норм колективних взаємин. Необхідними педагогічними умовами організації спільної продуктивної діяльності є: відбір цікавого для дітей змісту праці з суспільно цінною мотивацією; використання таких форм організації праці, які ставлять дітей у максимальну залежність один від одного; оптимальне поєднання фронтальних, групових та індивідуальних форм організації продуктивної діяльності; надання дітям самостійності у розв'язанні доступних питань; використання опосередкованих методів впливу на дітей [3].

У процесі вивчення процесу розвитку соціальних емоцій у дітей О. Запорожцем, Я. Неверович та ін. було виявлено особливий психологічний механізм внутрішньої детермінації дитячої діяльності за допомогою мотивів (механізм «емоційної корекції»). Було доведено не-

обхідність проведення спеціальної виховної роботи, спрямованої на залучення уваги дитини до того, що відбувається з її товаришами, щоб викликати співчуття до іншої дитини і спонукати виконати щодо неї певні дії. Цей підхід став визначальним у розв'язанні завдань гуманізації педагогічного процесу в сучасних дослідженнях.

У результаті дослідження основних проблем виховання морально-вольових якостей і взаємин дітей дошкільного віку, представлених в теорії дошкільної педагогіки у 1950–1980-х рр., зроблено такі висновки:

– період 50–80-х рр. характеризується високими темпами розвитку досліджень із проблем морального виховання дітей дошкільного віку; основоположними принципами, на яких будувалися дослідження, були принцип виховання в діяльності та принцип колективізму. Усі аналізовані праці об'єднані думкою: головний шлях формування моральності – активна діяльність самої дитини, як зовні виражена, так і внутрішня, розумова, розвиток і вдосконалення колективу й особистості здійснюється у спільній діяльності; позитивною тенденцією у працях 50–80-х рр. стала їх опора на результати досліджень у галузі психології, фізіології, соціології; у розвитку досліджень виявляється поступальний характер: із вивчення можливостей виховання в дітей окремих моральних якостей (самостійності, дисциплінованості, вольової поведінки) у 50-ті рр.; вивчення становлення й розвитку різних видів діяльності дітей та їх можливостей для виховання відносин, в яких проявляються мотиви вчинків дитини, її спрямованість, позиція, дотримання норм і правил в 60-ті рр.; далі до дослідження проблеми формування колективізму і взаємин, а також можливостей колективної діяльності для розв'язання їх завдань із погляду оцінки можливостей змісту діяльності, а також із позиції оцінки її об'єктивної структури в кінці 60–70-х рр.; до вивчення ролі спеціальних емоцій у моральному вихованні та доведення необхідності регулювання міжособистісних відносин дітей із метою позитивного впливу на їх моральний розвиток;

– поступальний характер досліджень виявляється в динаміці об'єктів і предметів вивчен-

ня. У 50-ті рр. об'єктом вивчення була поведінка дітей в оточенні однолітків, предметом – виховання морально-вольових якостей (самостійності, дисциплінованості, відповідальності, вольової поведінки). У 60-ті рр. об'єктом дослідження стає колективна діяльність дошкільників (гра, праця, малювання), предметом – взаємини (причини вступу дітей у взаємини, правила їх регулювання). У 70-ті рр. предметом вивчення колективної діяльності починають виступати, по-перше, можливості змісту цієї діяльності для виховання взаємин; по-друге, об'єктивна структура діяльності й оцінка її можливостей для розгортання сфери взаємин. Досліджуються види взаємин, їх характер, тобто внутрішнє життя дитячого товариства. У 80-ті рр. об'єктом стають взаємини дітей у процесі діяльності, тоді як предметом досліджень починають виступати міжособистісні відносини в суспільстві однолітків та їх вплив на моральний розвиток дитини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Артемова Л. Моральне виховання дошкільників / Л. Артемова. – К., 1974. – 74 с.
2. Костелова Л. Д. Принцип деятельностиного подхода к воспитанию и его реализация в отечественной дошкольной педагогике (50–80-е гг.) / Л. Д. Костелова // Современные проблемы дошкольного образования: Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 100-летию А. В. Кенеман. – М., 1996. – С. 69–71.
3. Крайнова Л. В. Формирование нравственной активности у детей старшего дошкольного возраста в современной продуктивной деятельности : автореф. дис. на соиск. ученой степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Теория и история педагогики» / Л. В. Крайнова. – М., 1985. – 39 с.
4. Эльконин Д. Б. Насущные вопросы психологии игры в дошкольном возрасте / Д. Б. Эльконин // Игра и её роль в развитии ребенка дошкольного возраста : сб. науч. тр. – М., 1978. – С. 11.